V. A. Şişkin'in, Zengi Ata'daki Mezarlar isimli çalışmasının değerlendirilmesi Zubaida Shakkam¹, Omir Orazuly Tuyakbayev²**Özet**

Rusya'da Şarkiyat ve Türkiyat araştırmaları, Çarlık döneminde başlamış ve Sovyet döneminde de aralıksız devam etmiştir. Bir bakıma Çarlık dönemi çalışmaları, çalışma usul ve esaslarında olduğu biriktirdiği bilgi, belge ve oluşturduğu çevre itibarıyla Sovyet dönemi çalışmalarının da temelini oluşturmuştur. Sovyet döneminde çalışmalar devam ederken eldeki veriler, kamunun siyasi ve ideolojik çerçevesine bağlı olarak şekillendirilmiştir. Sovyet döneminde sosyalist politikalar ile İslam, tasavvuf, tarikat ve özellikle Yesevîlik ve Ahmed Yesevî'yi araştırma ve yayınlara, ateizm programı uygulama alanı olmuştur. Bu çalışma, Sovyet dönemi Rusya, Müslüman ve Türk memleketlerinde tasavvuf, tarikat ve Ahmed Yesevî hakkında yapılan çalışmaları genel olarak değerlendirmekte ve bu çalışmalardan özellikle V. A. Şişkin, Zengi Ata'daki mezarlar hakkında 1927 yılında yayınladığı makalesinin çevirisiyle birlikte ele almaktadır. Şişkin, makalesinde Zengi Ata hakkındaki kaynakları değerlendirmiş, menkıbeler, tabakat kitapları ve sözlü anlatılarla birlikte Zengi Ata türbesinin mimarisine yönelik bilgi vermiştir. Zengi Ata'nın eşi Anber Bibi hakkında kısa bilgi verilmiştir. Zengi Ata ve Anber Bibi'nin mezarına ait fotoğraf ve mimari planlarını da makalesine eklemiştir. Zengi Ata ve Anber Bibi'nin kabirleri, Taşkent yakınlarında Semerkant yolu üzerinde Zengi Ata köyündedir. Zengi Ata'nın kabrinin bulunduğu hücre iki adettir ve birisi kabrine ait diğeri de hankahı olarak bilinmektedir. Zengi Ata, Ahmed Yesevî'nin halifesi Hakim Ata'nın halifesidir. Zengi Ata, koyun çobanlığı yaptığından dolayı koyunların koruyucusu olarak Çopan Ata olarak da isimlendirilmektedir. Asıl ismi Ahmet'tir ve Zengi adı ona verilen bir lakaptır ve bu lakapla da meşhur olmuştur.

An evaluation of V. A. Şişkin's work entitled The Tombs at Zengi Ata**Abstract**

Studies of Orientalism and Turkology in Russia began during the Tsarist period and continued uninterrupted during the Soviet era. In a sense, studies during the Tsarist period were also influenced by the socialist policies pursued by Lenin and Stalin during the Soviet period. Accordingly, research and publications on Islam, Sufism, Sufi orders, and especially Yesevîlik and Ahmed Yesevî, became an area of application for atheist policies. This study consists of works on Sufism, Sufi orders, and Ahmed Yesevî conducted in Soviet Russia and other countries, including V. A. Shashkin's 1927 article on the tombs at Zengi Ata. In his article, Shashkin evaluates the sources on Zengi Ata, providing information on the architecture of Zengi Ata's tomb, along with anecdotes, biographical books and narratives about him. A brief introduction to Anber Bibi, the wife of Zengi Ata, is also included. He has added photographs and architectural plans of the tomb of Zengi Ata and Anber Bibi to his article. The graves of Zengi Ata and Anber Bibi are located in the village of Zengi Ata on the Samarkand road near Tashkent. There are two chambers where Zengi Ata's grave is located, one belonging to his grave and the other known as the hankah. Zengi Ata is the successor of Hakim Ata, who was the successor of Ahmed Yesevî. Zengi Ata is also known as Çopan Ata, meaning shepherd, because he was a shepherd. His real name is Ahmet, and Zengi is a nickname given to him. He became known and famous under the name Zengi Ata.

Article History

Received
2024-05-19
Accepted
2024-11-29

Anahtar Kelimeler

Zengi Ata, Çopan Ata, Anber Bibi, Hakim Ata, Ahmed Yesevî, Yesevîlik.

Keywords

Zengi Ata, Çopan Ata, Anber Bibi, Hakim Ata, Ahmed Yesevî, Yesevîlik.

¹Corresponding Author: Zubaida Shakkam, Department of Turksoy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty/Republic of Kazakhstan.

✉ zubaida.68@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-2080-3671> <https://ror.org/03q0vrn42>

²Omira Orazuly Tuyakbayev, Department of Turksoy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty/Republic of Kazakhstan.

✉ omirorazuly@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-3846-7426> <https://ror.org/03q0vrn42>

Giriş

Bu çalışma, Türkistan, tasavvuf ve tarikatlar ile dini mekânlardan türbe, tekke ve ziyaret yerleri hakkında yapılan çalışmaları konu edinmektedir.¹ Bu çerçevede özellikle Rus Çarlığı döneminde başlatılan Oryantalist ve Türkologların başlattıkları araştırma ve çalışmaların genel olarak değerlendirilmesinden ibarettir. Burada öncelikle V. A. Şişkin'in (1927) "Mazari v Zangi Ata" isimli makalesi değerlendirilerek metin çevirisi de çalışmaya eklenmiştir.

Rus çarlığı döneminde başlayan Müslüman toplulukları araştırmak, tanımak ve anlamak maksadıyla Oryantalizm ve Türkoloji etrafında çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar, Rus Çarlığının siyasi olarak yıkılışı, Sovyet dönemin başlamasıyla birlikte ideolojik değişim ve bunun siyasi programa yansımalarıyla birlikte sürdürülmüştür. Yoğunluk olarak çalışmaların kazandığı ivme, ağırlıklı olarak ateizm programının da bir parçasına dönüştürülmüş ve "gerici", "üretim araçları" ve "işçi sınıfı" gibi temel esaslar etrafında çalışmalar değerlendirilmiştir (Smirnov, 2005, ss. 100-281).

Sovyet dönemi sufiler hakkında yapılan çalışmalar, öncekilerin devamı olmakla birlikte yeni ve güncel bilgileri içermektedir. Türkistan coğrafyasında etkile olan Kübreviyye, Yesevîyye, Kadiriyye ve Nakşibendiyye ile Laçiler veya Divaneler etrafında şekillenen yeni isimlerle anılan yeni oluşumlara da rastlanmaktadır. Sovyet döneminde ağırlıklı olarak incelenen ve yayın üretilen tarikatlar Kübreviyye, Yesevîyye, Kadiriyye ve Nakşibendiyye'dir (Bennigsen & Lemerrier- Quelquejay, ss. 77-125).

Türkistan'da ortaya çıkan ve diğerlerini de etkileyen tarikat Necmeddin Kübra tarafından kurulan, edeb ve erkânı belirlenen Kübreviyye ilk sırada yer almaktadır (Gökbulut, 2025, ss. 19-32). Ahmed Yesevî tarafından kurulup edeb ve erkânı ortaya konulmuş, çok sayıdaki halifeleriyle geniş bir alana dağılan ve etkili olan Yesevîyye tarikatı ikinci sırada yer almaktadır (Tuyakbayev, 2024, pp. 29-53). Türkistan coğrafyasında etkili olmasına karşın literatürde ismine fazla rastlanmayan Abdülkadir Geylani tarafından kurulan ve evlatları, halifeleri vasıtasıyla Türkistan'a ulaşan ve etkili olan Kadiriyye tarikatı üçüncü sırada yer almaktadır (Gürer, 2024, ss. 1-18; Çırak&Gündoğdu, 2024, ss. 129-141). Son olarak yukarıda isimleri sayılan tarikatları ve yeni isimlerle ortaya çıkan oluşumları da bünyesine katan, Hacegan geleneğine bağlı Emir Külâl'in halifesi Bahâeddin Nakşibend tarafından kurulan Nakşibendiyye tarikatı yer almaktadır (Abduqodirovna, 2025, ss. 47-56).

1. Şişkin, V. A. "Zengi Ata'daki Mezarlar" isimli çalışmasının değerlendirilmesi

Şişkin, V. A. (1927). "Zengi Ata'daki Mezarlar". Obşestvo dlya izučeniya Tadjikistana i İranskih narodnostei za yego predelami. V.V. Bartoldu. Turkestanskije Druzıya, uçeniki i poçitateli, str. 163-170, şeklinde yayınlanan makalesi, Ahmed Yesevî ve Yesevîlik çalışmalarının önemli kaynakları arasında yer almaktadır.

Ahmed Yesevî ve Yesevîlik merkezinde yapılan araştırmalar, Ahmed Yesevî türbesi, kerametleri ve halifelerinin kabirleri yine halifelerin kerametleri etrafında şekillenmektedir. Ahmed Yesevî'nin kerametleri ve halifeleri, aynı zamanda onun faaliyet ve etki alanını da göstermektedir. Ahmed Yesevî, kendisi ve halifeleriyle Türkistan'ın tamamında etkili olmuştur. Bu konuda yapılan çalışmaların bir kısmı, yazılı kaynaklar ve sözlü anlatılardan derlenmektedir. Verilerin elde edilmesini sağlayan alanlardan bir tanesi de Arkeolojik kazılar, mimari yapı ve sanat tarihine ilişkindir. Şişkin'in çalışması, ağırlıklı olarak mimari yapının değerlendirilmesine yöneliktir. Çalışmasında verdiği fotoğraflarla birlikte Zengi Ata'nın mezarının planları da bulunmaktadır.

Türkistan pirlerine yönelik çalışmalar, Çarlık ve Sovyet dönemi olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmektedir. Bu çalışmada da Çarlık dönemine ilişkin örnek çalışmalar değerlendirilirken ağırlıklı olarak Sovyet dönemi çalışmaları sayısal olarak burada daha fazla yer verilmiştir. Rus idaresi, Sovyet döneminde artmış ve hatta mutlak hâkimiyetini Türkistan'da sağlamıştır. Bunun sonucunda da yeni siyasi ve ideolojik sistemin yerleştirilmesi, birçok eserin yok edilmesi ve yeni anlayışın mimari

¹ Makale, "BR24993043 Çin ve diğer Doğu ülkelerindeki kaynaklarda yer alan eski Türk yer adları - modern Türk bütünleşmesinin temel dayanaklarından biri: tarihi, etimolojik, dilbilimsel yansıma" projesi kapsamında yayınlanmıştır. The article was published within the framework of the project "BR24993043 Ancient Turkic toponyms in sources from China and other Eastern countries - one of the fundamental foundations of modern Turkic integration: historical, etymological, linguistic reflection".

model olarak hâkim kılınmasıyla gerçekleştirilmektedir. Diğer yandan da anıt yapıların korunup müzeleştirilmesi, buna paralel olarak bir süre sonra ateizm propagandasının ana kaynağı ve aracına dönüşmüştür.

Çarlık döneminde yapılan çalışmalara örnek olarak 1873 yılında bir grup öğrenci tarafından yapılan araştırma, Mangışlak'ta Adaylar arasında Ahmed Yesevî, halifeleri hakkında anlatılan kerametleri ele almaktadır. Gadji Ali-Lineviç İ. P.-Şanayev D.-Amirov M.-Amirov G. M., bu grubun yaptığı çalışma, Ahmed Yesevî, Arslan Baba ile başlamaktadır. Ahmed Yesevî'nin Hakim Ata'yı görevlendirdiği, devesinin çöktüğü yerde tekkesini kurup hizmet edeceğini önceden bildirmektedir. Deve, Hive yakınlarında bir vakıf araziye çöktü ve bağırmaya başladı. Bundan dolayı buranın adı Bakırgan oldu ve Hakim Ata'nın Anber Hatun'dan Muhammed Hoca, Asker Hoca ve Hubbi –Sultan Epe adında üç oğlu oldu. Gösterdiği bir kerametten sonra Hubbi – Sultan Hubbi kayboldu ve diğer iki kardeşi de onu aramak üzere Mangışlak'a geldiler. İki kardeş Mangışlak'ta uzun süre yaşayıp kerametleriyle tanındı. Yine Ahmed Yesevî, bir kerametiyle Hakim Ata ve Çoban Ata'nın diğer halifelerinden üstünlüğünü ortaya koydu ve onları vazifelendirdi. Mescitte namazını kıldıktan sonra asasını attı ve halifelerine asayı bulmalarını istedi. Halifeler, asayı bulmak için farklı yerlere dağılıp gittiler. Sadece Çoban Ata, gitmedi, Ahmed Yesevî neden gitmediğini sorunca da kendisine Fatıha'yı okumasını, asanın uzakta ve Mangışlak'ta olduğunu söyledi. Bunun üzerine Çoban Ata, Mangışlak'a gitti, oraya varıncaya kadar asa büyüüp ağaç oldu ve ağacın altında da bir adam bekliyordu. Çoban Ata, ağacın altındaki adamın kızıyla evlendi ve İsan Ata (Ehsan), Çağrik Ata (Şah Ruh), Kızı Tergin Bibi adında üç çocuğu oldu. İsan Ata'nın Karaman Ata adında bir çocuğu dünyaya geldi ve çok keramet gösterdi. Çoban Ata'nın ikinci oğlu Çağrik Ata (Şah Ruh)un, Şah Mardan (Çakmak Ata) ve Kaba Ali (Kapam Ata) adında iki oğlu vardı ve onlar da çok keramet gösterdiler. Bunların dışında Mangışlak evliyelerinden Hazreti Hüseyin soyundan Muhtim Ata, Sufi Hayrullah, Masat Ata (yani Meşhed Ata), Danişmend Ata, Horasan'dan gelen Koşkar Ata (Koç Ata)'nın da kerametlerine yer verilmiştir (Abzhlov, 2024, ss. 599-607).

Pavel Nikolayeviç Ahmerov, 1896 yılında *İzvestiya Obşestva arxeologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskoy universitete*, 13 (6), 529-537 sayısında Ahmed Yesevî mührü hakkında bir makale yayınlamıştır. Ahmed Serdar imzasıyla Şura dergisinde yayınlanan makalede bu mührün ve mührün nasıl elde edildiği ve Ahmed Serdar'ın çalışması hakkında da aşağıda bilgi verilmektedir (Gibadullin, 2024, ss. 201-208). Kazan İmparator Üniversitesi bünyesindeki Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'nin üyesi ve çalışanı Ebû Bekr (Abubakr) Ahmedcanoviç Divayev 1895 yılında Orta Asya'da iken Hoca Ahmed Yesevî mührünün kâğıtta basılı bir kopyasını elde etmiştir. Divayev, bu kopyayı bir mektup eşliğinde çalıştığı kuruma yollamış ve Pavel Nikolayeviç Ahmerov mührü üzerine bir makale yayınlamıştır. Makalede mührün resmi bulunmakta ve mührü üzerindeki yazıların içeriği değerlendirilmektedir. Ahmerov, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hoca Ahmed Yesevî'nin yanı sıra mührü üzerinde isimleri yer alan dokuz kişiden altısının kimliğini belirlemeyi başarmıştır. Yesevî mührü ilk kez Ahmerov'un bu makalesi çerçevesinde yayınlamıştır (Musalı, 2024, ss. 179-187).

Pavel Nikolayeviç Ahmerov, 1896 yılında *İzvestiya Obşestva arxeologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskoy universitete*, 13(6), 538-551 Rusça olarak yayınlanmıştır. Makalenin hazırlanmasında Pavel Nikolayeviç Ahmerov'un yanı sıra Türkistan kadısı Lütfullah Hoca Atahocakaziyev ve Kazan İmparator Üniversitesi bünyesindeki Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'nin üyesi ve çalışanı olan Ebû Bekr (Abubakr) Ahmetcanoviç Divayev katkı sunmuştur. Hoca Ahmed Yesevî Türbesi'nde bulunan yazıtların metnini Lütfullah Hoca, istinsah etmiştir. Bu notları açıklayıcı bir mektup eşliğinde Divayev de Kazan Üniversitesi'ne göndermiştir. Ahmerov da kendisine ulaştırılan bu bilgilerden yola çıkarak ve kitabeleri Rusçaya çevirerek bu makaleyi hazırlamıştır. Makalede değerlendirilen kitabeler, tarih olarak geniş bir dönemden örnekler bulunmakta ve Emîr Timur zamanından XIX. yüzyılın sonlarına kadar uzanan asırları kapsamaktadır. (Musalı, 2024, ss. 189-200).

Yuriy Noviçky, 1912 yılında *Türkistanskije Vedomosti* serisinde "Hoca Sultan Ahmed Yesevî (Kırgız Efsanesi)" adıyla makalesini yayınlamıştır. Noviçky, Hoca Sultan Ahmed Yesevî hakkında Kazaklar arasında anlatılan birden fazla keramet derleyerek Kırgız Efsanesi başlığı altında kayıt altına almış, makaledeki Kırgız'dan Kazaklar kast edilmektedir. Doğal olarak makale Kazaklardan derlenen kerametlerden oluşmakta ve Hoca Sultan Ahmed Yesevî'nin doğumu, çocukluğu, kardeşleri, gençliği

ailesiyle birlikte aktarılmaktadır. Kerametlerin ilk bölümü, babası İbrahim Ata ve Hoca Sultan Ahmed Yesevî anlatımında geçmektedir. Metinde, Hoca Sultan Ahmed Yesevî'nin çocukluğu ve yaşamının anlatılmasının yanı sıra farklı din mensuplarına karşı, sabrı ve hoşgörüsü ile hakikatin bütün kullar için geçerli olduğunu öğütlemektedir. Ayrıca Hoca Sultan Ahmed Yesevî'nin vefatından sonra da kerametinin devam ettiği yine metinde aktarılmaktadır (Gadirova, 2025, ss. 209-213).

"T" kısaltmasıyla 1914 yılında Şura dergisinde yayınlanan Hılvet isimli makale, Türkistan'a giden yazarın gezi, gözlem ve görüşmeleri etrafında şekillenmiştir. Buna göre Ahmed Yesevî, mescidi, türbesi, hocalar, dervişler ve ziyaretçilere yönelik gözlem ve görüşmeye dayalı bilgi vermektedir (Atay, 2024, ss. 201-206).

Ahmed Serdar imzasıyla 1915 yılında Şura dergisinde Ahmed Yesevî tekkesi, Tay Kazan ve türbede bulunan yazıları konu alan makalesi yayınlanmıştır. Emir Timur dönemine ait eserlerde yer alan yazılara yer vermekte ve ayet, hadis, tarih ve mimarların isimlerini içermektedir. Türkistan kadısı Lütfullah Hoca Atahocakaziyev, Tay Kazan ve türbedeki yazıların litografik kopyalarını Kazan İmparatorluk Üniversitesi üyesi Ebu Bekir Efendi Diveyef'e göndermiş ve Ebu Bekir Efendi Diveyef de 1894 yılında düzenleyip Kazan'daki İzvestiya Obşestva İstorii i Etnografii Jurnalına takdim etmiştir. Bilahare dergiye ulaşan bu yazıları, Pavel Nikolayevič Ahmerov 1896 yılında Rusça olarak yayınlamıştır (Gibadullin, 2024, ss. 201-208).

N. S. Lykoşin, 1916 yılında *Petrograd* gazetesinde yayınladığı makalesinde, Hazret Sultan türbesinin bulunduğu mevkideki Jolbaris mescidi ve mescitte toplanan topluluklara yönelik gözlemlerini kayıt altına almıştır. Türkistan'a bir yolculuk yapmış, türbe, mescit ve burada düzenlenen faaliyetleri makalesinde aktarmaktadır. Mescide gelen cemaatin önce zikrettiği ve ardından *Halim* adı verilen yemeği hazırlamaları ve sofraya açıp ikram etmelerine genişçe yer vermiştir. Ayrıca makalede, mescit etrafında bulunan mezarlardan Abılay Han'ın kabri hakkında da bilgi vermektedir. Mescidin içerisinde bulunan büyük Kazan'dan gelen ziyaretçilere su dağıtıldığını, kazanın ziyaretçilerin boyları hizasında olduğunu aktarmakla birlikte üzerindeki yazı, nakış ve kulpları hakkında da bilgi vermekte ve bütün bunları da görüşme ve gözlemlerine eklemektedir (Zholdassuly, 2024, ss. 207-210).

Abdurrauf Fitrat, 1927 yılında *Maarif ve Okıtuvçı* dergisinin sayı 5-6'da "Ahmed Yesevî" ve yıl 1928'de sayı 7-8'de "Yesevî Ekolü Şairleri Hakkında Araştırmalar" adlı makalelerini yayımlamıştır. Fitrat bu makalelerinde, o zamana kadar yayınlanan çalışmalardan bazılarını da eleştirmektedir. Fitrat, Ahmed Yesevî'yi, Mansur Hallaç ve Mirza Abdulkâdir Bîdil gibi mutasavvıflar olarak değil de zahit mutasavvıflardan saymaktadır. Buna ise Bîdil ve Hindî gibi şairlerin şathiyeleri ve bundan dolayı idam edilen Hallaç'ı örnek vererek vecd ifadelerinin Ahmed Yesevî'de bulunmadığının üzerinde durmaktadır. Fitrat'ın Yesevîlik tarikatının tarihi gelişimi ve yayılma sürecine dair gözlemleri de dikkate değerdir. Fitrat'a göre Yesevîlik eski Türk örf adetlerine uyumlu olduğundan konargöçer Türkler arasında hızla yayılmıştır. Timurlular zamanındaki tarikat mücadelesinde ise Yesevîler bir süre muvaffak olamamış olsalar da Şeybanîler devrinde mevkilerini geri kazanmışlardır. Fitrat hikmetlerin edebi kıymetinden bahsederken Yesevî'nin irfanını ve edebi derecesini en üst mertebede göstermiştir. Onun halk şairlerinden yüksek seviyede olduğunu Horasan, Irak ve Şam gibi o zamanın meşhur ilmi merkezlerine de gidip geldiğini dönemi itibarıyla itibarlı ilim ve edebiyat kurallarına vakıf olduğu tespitinde bulunmuştur (Khasanov, 2024, ss. 81-103).

Geçmiş yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen veriler ve çıkarılan malzemeler, Ahmed Yesevî türbesi ve çevresindeki yapıların yapılış tarihi ve kullanılan malzemeye ilişkin ipuçları vermektedir. Bu çalışmalar aralıksız devam ederken daha fazla veriye ulaşmak için yeni çalışmalar da sürdürülmektedir (Kozha & Abzhalov, 2022, pp. 143-170).

Mihail Yevgeneviç Masson, 1930 yılında Hoca Ahmed Yesevî Türbesi hakkında daha önce yaptığı çalışmaları bir eser haline getirip yayınlamıştır. Mihail Yevgeneviç Masson, Ahmed Yesevî Türbesine ilişkin yaptığı araştırmasını yazılı kaynaklar ile yerinde gözlemleriyle tamamlamıştır. Ahmed Yesevî ve türbesinin tarihi hakkında kaynaklarda yer alan bilgileri takdim etmiştir. Timur ve sonrasında türbedeki gelişmeleri, Çarlık ve Sovyet döneminde yapılan çalışmaları, elde edilen verileri değerlendirmektedir. Ardından Ahmed Yesevî Türbesi etrafında ziyaretçilerin uygulamalarına ilişkin verilen bilgiler dikkat çekicidir. Masson, kendi dönemine kadar olan kaynakların tamamını, elde

edilen verileri değerlendirerek bu konuda yayınlanan en kapsamlı eseri oluşturmuştur. Çalışmasında birçok görsel özellikle türbenin fotoğrafı ve planı yer almaktadır. Eser, kendisinden sonra da başvuru kaynağı olmaya devam etmiş ve günümüzdeki araştırmaların yegâne ve önemli kaynağı olma özelliğini korumaktadır (Nurmatov, 2024, ss. 211-231).

Sonuç

Ahmed Yesevî ve etrafında yer alan şahıs kadrosu özellikle de halifelerine yönelik çalışmalar da tarihi, kültürel, tasavvuf ve mimari disiplinlerinde sürdürülmüştür. Bunlardan elde edilen verilerin bir bölümü yayınlanmıştır. Yayınların bir kısmı Çarlık Rusya'sı bir kısmı da Sovyetler dönemine rastlamaktadır. Şişkin'in çalışması da Sovyet döneminin ilk yıllarındadır.

Şişkin (1927) ve son olarak Masson (1930) yılında yayınlanan çalışmalarından da yola çıkarak Ahmed Yesevî türbesinin restorasyonu etrafında oluşan literatür azımsanamayacak sayıdadır. Farklı zamanlarda yapılan tamiratlar, bir önceki tadil dosyalarına düşülen not ve kayıtlarla bir sonraki çalışmalara yardımcı olmuştur. Doğal olarak yayınlananlar yanında yayınlanmayan ve notlar halinde tamiratta bulunan şahısların fonlarında kütüphanelerde muhafaza edilenler de büyük bir öneme sahiptir. Bu fonlarda bulunan notlar da başlı başına müstakil çalışmalar yapılmasını gerektirmektedir. Başta Ahmed Yesevî türbesi, halvethane, mescit ve Ahmed Yesevî ile etrafında anılan diğer velilerin kabirlerinin bulunduğu mekânların tamiri hakkında birçok yayın bulunmaktadır. Ahmed Yesevî türbesi ve çevresi, Sovyet döneminden itibaren belirli aralıklarla yapılan kazı ve yenilemeler, son yıllarda yapılan sanat tarihi ve mimari yenileme ile gündeme gelmekte ve yenileme etrafında yapılan çalışmalar da yeniden gözden geçirilip güncelliğini korumaktadır.

Sovyet dönemi araştırmaları arasında Müslümanların Ahmed Yesevî ve Yesevîlik konulu çalışmaları da dikkat çekicidir. Şura dergisinde yayınlanan bazı makaleler, Ahmed Yesevî türbesine yapılan gezi notları, Tay Kazan ve etrafındaki yazıları konu alan makaleler örnek verilebilir.

Kaynaklar / References

- Abduqodirovna, Z.S. (2025). "Nasreddin el-Hanefi bin Emir Muzaffer el-Buhârî'nin Tuhfetü'z-Zâirîn isimli eserinin taşbaskı nüshası üzerine". *Edeb Erkan*, (7), 47-56. <https://doi.org/10.59402/EE007202503>
- Abzhalov, S. (2024). "Gadji Ali & Lineviç İ. P. & Şanayev D. & Amirov M. & Amirov G. M.. "Predaniya Adayevtsev O Svyatıh, Sektiy Hanafiye, Jivşih İ Umerşih Na Mangışlak", Sbornik Svedeniy O Kavkazszkih Gortsah: İzdavaemiy S Soizvoleniya Yego İmperatorskogo Visoçestva Glavnokomanduyuşe". *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (104), 599-607. <https://doi.org/10.34189/hbv.104.034>
- Ahmerov, P. N. (1896). "Nadpisi meçeti Ahmeda Yasavi". *İzvestiya Obşestva arxeologii, istorii i etnografii pri İmperatorskom Kazanskom universitete*, 13(6), 538-551.
- Ahmerov, P. N. (1896). "Opisaniye peçati Axmada Yasavi". *İzvestiya Obşestva arxeologii, istorii i etnografii pri İmperatorskom Kazanskom universitete*, 13(6), 529-537.
- Atay, Ö. (2024). "T, Hilvet". *Edeb Erkan*, (5), 201-206. <https://doi.org/10.59402/EE005202411>
- Bennigsen, A. & Lemerier- Quelquejay, C. (1988). *Sûfi ve Komiser Rusya'da İslâm Tarikatları*. Tercüme Eden Osman Türer. Akçağ Yayınları.
- Çırak, M. R., & Gündoğdu, A. (2024). "Muhammed Sâdık Şihâbî Sa'dî Kâdirî'nin Menâkıb-ı Gavsıyye isimli eserinin Çağatayca çevirisi üzerine bir değerlendirme". *Edeb Erkan*, (6), 129-141. <https://doi.org/10.59402/EE006202407>
- Fıtrat, A. (1927). "Ahmed Yesevî". *Maarif ve Oqıtğuçı*, Sayı 7-8, 39-43.
- Fıtrat, A. (1928). "Yesevî Ekolü Şairleri Hakkında İncelemeler". *Maarif ve Oqıtğuçı*, Sayı 5-6, 49-52.
- Gadirova, A. (2024). "Yuriy Novıçky, Hoca Sultan Ahmed Yasavi". *Edeb Erkan*, (6), 209-213. <https://doi.org/10.59402/EE006202413>
- Gadji Ali-Lineviç İ. P.-Şanayev D.-Amirov M.-Amirov G. M. (1873). "Predaniya Adayevtsev O Svyatıh, Sektiy Hanafiye, Jivşih İ Umerşih Na Mangışlak", *Sbornik Svedeniy O Kavkazszkih Gortsah: İzdavaemiy S Soizvoleniya Yego İmperatorskogo Visoçestva Glavnokomanduyuşego Kavkazskoyu Armiyeyu Pri Kavkazskom Gorskom Upravlenii*, Vipusk 7., Tiflis, 1873, str. 5-17.
- Gibadullin, I.R. (2024). "Ahmed Serdar, Hazreti Hoca Ahmed Yesevî". *Edeb Erkan*, (6), 201-208. <https://doi.org/10.59402/EE006202412>
- Gökbulut, S. (2024). "Harezmlî kahraman bir Şeyhin hikâyesi: Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ üzerine bazı değerlendirmeler". *Edeb Erkan*, (6), 19-32. <https://doi.org/10.59402/EE006202402>
- Khasanov, N. (2024). "Abdurrauf Fıtrat: Hoca Ahmed Yesevî hakkında". *Edeb Erkan*, (6), 81-103. <https://doi.org/10.59402/EE006202405>
- Kozha, M., & Abzhalov, S. (2022). "Architectural Complex of Ahmed Yasawi During the History and Culture of Central Asia". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (102), 143-170. <https://doi.org/10.34189/hbv.102.007>
- Lykoşin, N. S. (1916). "Pol Jizni v Turkestane, Oçerki Byta Tuzemnogo Naseleniya". *Petrograd*, 218-222.
- Masson, M. Y. (1930). *Mavzoley Hoca Ahmeda Yasevi*. Sıdarınskoye Otdeleniye Obşestva İzuçeniya Kazakstana.
- Musalı, N. (2024). "Pavel Nikolayeviç Ahmerov, Ahmed Yesevî Camii'nin Yazıtları". *Edeb Erkan*, (5), 189-200. <https://doi.org/10.59402/EE005202410>
- Musalı, V. (2024). "Pavel Nikolayeviç Ahmerov, Ahmed Yesevî Mührünün Tasviri". *Edeb Erkan*, (5), 179-187. <https://doi.org/10.59402/EE005202409>
- Novıçky, Y. (1912). "Hoca Sultan Ahmed Yasavi (Kırgızskaya Legenda)". *Türkistanskıe vedomosti*, 17 Kasım 1912, No 38, str. 115.

- Nurmatov, Z. (2024). "Mihail Yevgeneviç Masson, Hoca Ahmed Yesevî Türbesi". *Edeb Erkan*, (5), 211-231. <https://doi.org/10.59402/EE005202413>
- Serdar, A. (1915). "Hazreti Hoca Ahmed Yesevi". *Şura*, Adet 24, 744-746.
- Smirnov, N. A. (2013). *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*. Çeviren Arif Berberoğlu. Evrensel Yayınları.
- Şişkin, V. A. (1927). "Zengi Ata'daki Mezarlar". *Obşestvo dlya izučeniya Tadjikistana i İranskih narodnostei za yego predelami*. V.V. Bartoldu. *Turkestanskije Druziya, učeniki i poçitateli*, str. 163-170.
- T. (1914). "Hilvet". *Şura*, (5), 145-148.
- Tuyakbayev, O. (2024). "İshâq Hudja Bin İsmâ'îl Atâ'nin "Hadîqat Al-Ârifîn" Risalesinin Yazmaları". *Edeb Erkan*, (5), 29-53. <https://doi.org/10.59402/EE005202402>
- Zholdassuly, T. (2024). "Nil Sergeevič Lykoşin, Türkistan'daki Hazret-Sultan Camii ve Kırgızların (Kazakların) Onunla İlgili Hurafeleri". *Edeb Erkan*, (5), 207-210. <https://doi.org/10.59402/EE005202412>

Ekler / Appendices

Ek 1

V. A. Şişkin, "Zengi Ata'daki Mezarlar

Zengi Ata mezarları, Taşkent bölgesinde korunmuş eski Müslüman mimarisine ait az sayıdaki anıttan, mütevazı ölçüde ve kötü korunmuş (bakımsız), ancak yine de ilginç iki yapı dikkat çekiyor. Bunlar, Taşkent'ten yaklaşık on altı vörst (eski Rusya'da bir ölçü birimi, yaklaşık 1,5 km) uzakta, eski Semerkant yolu üzerinde, adını bu mezarların en önemlisi olan Zengi Ata'dan alan bir köyde bulunan iki mezardır.

Zengi Ata veya Zengi Baba, ünlü sufi, filozof ve şair Hazreti Ahmed Yesevî'nin öğrencisi ve halefi olan Süleyman Hakim Ata'nın öğrencisi olan popüler bir Türk şeyhinin adı veya daha doğrusu lakap (لقب) adıdır.² Görünüşe göre Zengi Ata, selefleri gibi ne bir şair ne de sufizm teorisyeniydi; sufizm geleneği ve sufi edebiyatı onu Taşkent sürülerinin çobanlığını yapan, kaba görünüşlü zenci bir adam olduğunu tasvir ediyor.³

O, halk arasında bugüne kadar her yıl sonbaharda zikir yapmak için mezarında toplanan çobanların koruyucu piri olarak bilinen ünlü bir sufi, derviş, evliyadır. O, çok sayıda şeyh ve derviş yetiştirmiş bir ailedendir.⁴ Ahmed Zengi Ata, Lagorsky'li Muhammed Gulyam'ın verdiği zaman çizelgesine⁵ göre 656/1258'de vefat etti ve geride dört öğrenci ve müridi kaldı: Uzun Hasan, Seyid Ahmed, Bedreddin (Bedir Ata) ve Sadraddin (Sadr Ata). Yesevî'nin akıl hocası olan Arslan Bab'ın soyundan gelen bir sufidir. Bu evliyanın ve eşi Anber Bibi'nin (Anber Ana'nın) toprakları üzerine inşa edilen mezarlar elimizdeki bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Köyün neredeyse tam merkezinde, ana caddeden, tuğladan yeni yapılmış giriş kapı, yer yer eski tuğlalarla (kalıpta dökülmüş) süslenmiş ve yeni inşa edilmiş, yaklaşık 130 adım uzunluğunda, Ramazan ve Sail⁶ zamanındaki bayramların yapıldığı eski bir bahçenin içinden geçen geniş bir sokağa çıkıyor.

Sokağın karşı tarafındaki, diğer kapılar, tuğla binalarla çevrili, düzensiz bir dörtgen şeklindeki geniş bir avluya açılıyor: Girişin tam karşısında ana mezarın ön cephesi (بيشطق) yükseliyor, sağ tarafta ulu cami bulunuyor, mezarın sol tarafında "Halim Han", mezarın diğer yanlarında ise tek katlı medresenin hücreleri bulunmaktadır.

2 Zengi (زنگی) siyah, esmer, kaba anlamına gelir. Bildiğim kaynakların hiçbirinde adı belirtilmemiştir. Efsaneler/hikayeler onu İmin Baba adı ile de anlatıyorlar (Sr. Divaev, A.A.; Kazykurt Gemisi Efsanesi ve Syr-Darya bölgesi istatistikleri üzerine derlediği materyallerde (V, Taşk. 1896, Ethnogr. mater. s. 7). Fakat (Sr. Kazbekov, "Zengi Ata'da Şenlik (تمشلىق)", "Turk. Ved" for 1875, No. 34) çalışmalarında Ai Hoca adından bahsediyorlar.

3 A. P. Horoshin'e göre (Türkistan bölgesi ile ilgili makaleler koleksiyonu. Spb. 1876, s. 185), Zengi Ata inek çobanlarının koruyucusu olarak kabul edilirken koyun çobanlarının koruyucusu Çupan Ata'dır.

4 رشحات Reşahat, (Şarkiyat fakültesi el yazması .S.A.G.U., env. no. 695; Taşkent lithogr. 1911: Indian ed. (1890) Zengi Ata'nın şeceresini şöyle verir: Babası Tac Hoca, Abdulmalik Hoca'nın oğlu ve halefi, Hazreti Ahmed Yesevî'nin ilk müridi Mansur Ata'nın oğlu; Mansur Ata'nın babası Bab Arslan'dı. خزينة الاصفياء Hazinetü'l-Asfiya, Muhammed Gulam Sarvar (Lagor, 1284) لمحات من نفحات القدس ve Lemahat min Nefahatü'l-Kuds, Alim Şeyh Sıdiki Alevi (Taşkent, 1327) başka bilgiler de verirler ancak kronolojik nedenlerle ilk versiyon daha doğrudur.

5 چو در خلد معلى از جهان رفت

جناب خواجه مسعود زنگی،

ولى الله مرشد گو وصالش

دوبارا عاشق محمود زنگی

[Bilmek ya da bilgi için] Amacına ulaşan

Efendi Hoca Mesud Zengi,

Bu dünyadan yüce sonsuzluğa ayrıldığında (gittiğinde),

Divana Âşık Mahmud Zengi Ölümü hakkında şöyle der: Allah'ın gözdesi öldü ve Divana: Sufi (kelimenin tam anlamıyla "âşık") yüce Zengi. 656 sayısına denk gelen bu ifadelerde yer almaktadır: عاشق محمود زنگی، ولى الله مرشد (Âşık Mahmud Zengi ve veliyyullah mürşid).

6 Sâil, Nevruz'da kutlanan bayramdır.

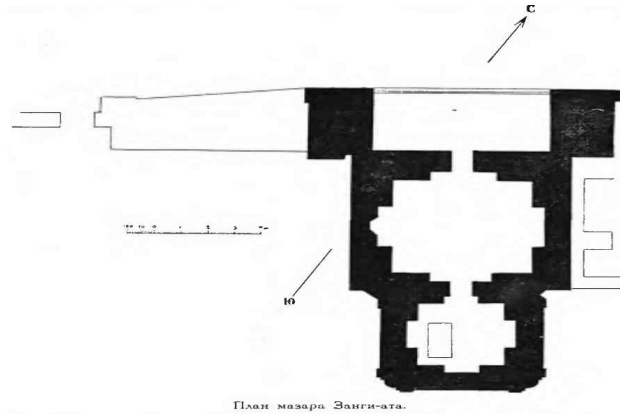
Mezarın binası aslında iki bölümden oluşuyor: Birincisi nispeten büyük bir oda: Hankah (خانقاه), ikincisi ise doğrudan birinciye bitişik ve içinde Zengi Ata'nın mezar taşının bulunduğu çok daha küçük bir odadır. Hankaha giriş binanın ana cephesinden, ana eşik altındaki küçük bir kapıdan yapılmaktadır. Her iki odanın da iç mimarisi Orta Asya'daki mimari yapılarda oldukça yaygındır. Dört tarafı derin nişlere sahip bu dörtgen, odaya haç görünümü vermektedir. Bu dört nişin üzerindeki yaylar sayesinde tavanın ağırlığı köşe kütlelerine aktararak binanın duvarlarını rahatlatmaktadır. Hankah ve mezar binaları alçak bir kapıyla birbirine bağlanıyor. Son odada, daha önce de belirttiğimiz gibi, Zengi Ata'nın anısına siyaha boyanmış ve üzeri işlemeli örtüyle kapalı tuğladan bir siyah mezar taşı bulunmaktadır.

Mezarın duvarları pişmiş kilden yapılmış tuğlalardan (27 * 27 * 6 cm) yapılmıştır. Sadece yaylar, kasnaklar ve kubbeler(in üstü) kaymaktaşı/ su mermeri ile boyanmıştır. Binanın daha küçük olan ikinci kısmı, 1869 yılında mezara zarar veren depremden sonra yakın zamanda yeniden inşa edilmiş ve sıradan Rus tuğlasından yapılmıştır. Bu nedenle daha sonraki açıklamalarda sadece orijinal görünümünü nisbeten korumuş olan ilk hankah binasından bahsedeceğim.

Kısmen duvarlardan çıkıntı yapan, sivri uçlu niş şeklindeki yelkenler kubbe ile örtülüdür. Kubbenin yüksek kasnağı, alt kısmında iki küçük pencereyle kesilmiş olup, diğer pencerelerin yokluğunda oldukça seyrek olarak odayı yukarıdan aydınlatmaktadır. Bu pencerelerin üstündeki kasnağın yaklaşık yarısı yüksekliğinde bir alt (iç) kubbe bulunmaktadır. Alt kubbenin üzerindeki/ üstündeki kasnak iki sıra ardıc kirişle sabitlenmiştir. Bu durumda Orta Asya mimarisine özgü iç payanda duvarları mevcut değildir.

Şekil 1

Zengi Ata mezarı planı

Kubbe ile birlikte tüm binanın yüksekliği yaklaşık on yedi metredir; portalin yüksekliği çok daha azdır ve on metreye zor ulaşır. Bölge halkının söylediğine göre portalin yayı deprem sırasında düşmüş ve yeniden inşa edilmiştir. Batı tarafında, mezar ile aynı olan kil üzerine kare tuğlalardan yapılmış büyük bir payanda ile güçlendirilmiştir.

Tekrarlanan onarımların izleri yapının görünümünü o kadar bozmuştur ki, yakın zamana kadar yerel halk tarafından gösterilen özen ve bakımın yapıldığına pişmanlık duyulmaktadır.

Kubbeler demirle kaplıdır, ön cephenin ana yayın üzerinde bazı gülünç demir süslemeler asılıdır ve portalin kendisi kalın bir sıva tabakasıyla kaplıdır.

Mezarın geçmişte süslü ve zengin görünümünün tanıkları, Orta Asya sanatsal yaratıcılığının en iyi döneminden bahseden: mükemmel bir şekilde yapılmış ve binanın hem dışında hem de içinde bir yerlerde hayatta kalmış önemsiz panel parçalarıdır. Portal kasasının yan duvarında, altındaki giriş kapısının üstünde ve yanlarında, portali kaplayan sıvada açıkta bırakılmış, simetrik olarak yerleştirilmiş beş düzenli dörtgen çini mozaik bulunmaktadır. Kapının üstünde, karmaşık bitkisel geometrik motiflerden oluşan güzel bir panel, kapının yanlarında dikey olarak düzenlenmiş iki dikdörtgen içindeki bir yazıtın (hadis) başı ve sonu korunmuştur.

Yine her iki yanda, kaplaması küçük mozaiklerin elmas biçimli ekleriyle/uçlarıyla, dökülmüş tuğla ve normal tuğlalardan yapılmış iki büyük dikdörtgen vardır. Döküm tonları beyaz, siyah, mavi, yeşil ve sarıdır.

Kırmızımsı renkle boyanmış, döküm olmayan parçalar (rozet ve yaprakların göbekleri) rastlanıyor. Sarı renkli, yaldızlı döküm her yerde altın izleri taşır. Belki bu düz ve bütün olmayan döküm tek başına süs elementi değil cömertçe kullanılan altın yaldızlı kaplamanın sadece alt temel ya da astar görevini üstlenmektedir. Yapıldıkları yerlerde günümüze kadar ulaşmış gibi görünen bu kalıntıların dışında, daha küçük (yeni) kubbenin kasnağına düzensiz bir şekilde tutturulmuş bir dizi renkli mayolika (bir tür seramik) parçası da bulunmaktadır. Hankah içerisinde iyi korunmuş, oldukça ince işçilikli mozaik bir mihrap bulunmaktadır.

Bitkisel süslemeli sığ bir bordür onu dörtgen bir çerçeve içine alır. Nişin üzerindeki bu çerçevede mozaik bir yazıt yer almaktadır (لا اله الا الله محمد رسول الله) La ilahe illallah Muhammedün resulullah, neşter nişinin kendisi, küçük çiçekler ve yapraklardan oluşan bir desenle dokunmuş gibi altıgen kesitlidir. Odanın duvarlarının alt kısmında yaklaşık 1 metre yüksekliğinde ve 10 cm derinliğinde bir girinti saklı kalmıştır ki bu girintide bir zamanlar çiçek süslemeli bir bordürle çerçevelenmiş mavi altıgen çinilerden oluşan bir panel bulunmaktaydı. Bu panonun kalıntıları şimdi avlunun ortasındaki minarenin merdiveninin altında düzensiz bir yığın halinde durmaktadır.

Şekil 2

Zengi Ata'nın mezarı

МАЗАР ЗАНГИ-АТА.

Anber Bibi'nin⁷ mezarı eski mezarlığın 80 metre güneybatısında yer almaktadır. Bir öncekinden çok daha küçük, ancak orijinal görünümüyle son derece ilginç bir mezardır. Anber Bibi'nin mezarı, Orta Asya mimarisinde bilinen iki tür mezar yapısı arasında bir geçiş basamağı gibidir. Ön cephesi önemli ölçüde yükseltilmiş.

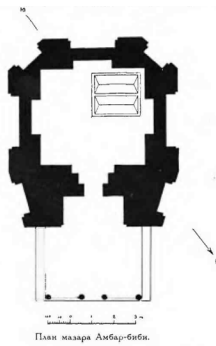
⁷ Anber Bibi, Süleyman Hakim Ata'nın ölümünden sonra öğrencisi Zengi Ata ile evlenen eşi.

Şekil 3*Anber Bibi mezarı*

МАЗАР АМБАР-БИБИ.

Ön türbeler ve dört tarafı aynı olan türbeler.⁸ Burada ön cephe, yani “peştak”, derin bir yay ile kesilerek öne doğru uzatılmış bir ön duvar tarafından çizilmiş gibidir, ancak bu “peştak” diğer duvarların üzerinde yükselmez, onlarla aynı yüksekliktedir. Tüm binanın planı sekizgendir, ancak iç mekânın planı Zengi Ata’nın mezarındakiyle aynıdır. İkincisinden farklı olarak, buradaki alt kubbe doğrudan köşe yelkenlerinin üzerinde yer alır ve üzerinde yüksek, nispeten ince bir kasnak yükselir.

Şekil 4*Anber Bibi mezar planı*

План мазара Амбар-бибі.

⁸ Kronolojik olarak her iki türden mezarlar aynı anda mevcuttur. Onlarla hem Moğol öncesi dönemde (yakın istasyon Golovaçevskaya'daki Ayşe Bibi'nin ve Buhara'daki İsmail Samani'nin mezarları) hem de Timurlular döneminde (Şahi Zind'in mezarlar grubunda her iki türden türbeler vardır) karşılaşıyoruz.

Üst kubbe artık çökmüştür. Buradaki döküm kaplama kalıntıları Zengi Ata'nın mezarındakinden bile daha azdır. Sadece mavi çinilerden oluşan mütevazı desenlerin parçaları bir yerlerde, kubbenin cephesinde ve kasmağında günümüze ulaşmıştır. Ayrıca mezarın içinde bir panel girintisi vardır. Çifte mezar taşı⁹, döküm panellerin izlerini taşımaktadır.

Bu mezarların inşa zamanına ilişkin güvenilir bir kaynak bulunamamıştır. Efsane, Türkistan¹⁰ şehrindeki ünlü cami-türbe inşasıyla ilişkilendirerek bunların inşasını Timur'a atfetmektedir. Bununla birlikte, bahsedilen mimari eserlerin tarihlendirilmesine ilişkin düşüncelerimi burada ifade etme riskine girmeden, hem yapısal verilerin hem de mükemmel, derin ve şeffaf tonlardaki mozaiklerin korunmuş kalıntılarının, bu menkıbeyle çalışmeksizin, ona büyük bir olasılık görünümü verdiğini belirtme özgürlüğünü kullanıyorum.

Şekil 5

Zengi Ata mezarının çini kaplamasının kalıntıları

⁹ Menkıbeye göre Süleyman Hakim Ata'nın annesi Ulug Podsho, Anber Bibi'nin yanına gömülmüştür.

¹⁰ Mevcut bir ilginç hikâyeye göre: Timur'un emri ile Zengi Ata camisinin binası inşa edilirken müminler Türkistan'dan elden ele inşaat malzemelerini caminin yapıldığı yere iletmışler.